

Η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος στα κτίρια της Εθνικής Τράπεζας του μεσοπολέμου και ο μηχανικός Ιωάννης Ισηγόνης

Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην ελληνική αρχιτεκτονική ιστοριογραφία η έλευση και χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος συνδέεται κυρίως εμτον ανάδυση του οντερνισμού. Αν και υπάρχουν μεμονωμένα πρώιμα παραδείγματα και στον τομέα της εκλεκτικιστικής κατοικίας, αυτά δεν συνιστούν ένα συνεκτικό και διακριτό σύνολο προς εξαγωγή συμπερασμάτων. Ανάμεσα στις δύο ενότητες στέκεται μια ομάδα κτιρίων εμτα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ενός όψιμου κλασικισμού με ταυτόχρονη όμως χρήση οπλισμένου σκυροδέματος. Πρόκειται για τα κτίρια/υποκαταστήματα που ανήγειρε η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος κατά το διάστημα του μεσοπολέμου. Θα εστιάσουμε την προσοχή μας σ' αυτά τα κτίρια, εξετάζοντάς(1925-1935). τα ως δείγματα μιας μεταβατικής περιόδου στην ιστορία των ελληνικών κατασκευών.

Ειδικότερα θα αναλύσουμε, με βάση αρχειακό υλικό, τη χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος σε τέσσερα μεσοπολεμικά υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας στο βορειοελλαδικό χώρο Σέρρες, (Ξάνθη, Δράμα και Θεσσαλονίκη) και θα σταθούμε στη διερεύνηση της συμβολής του σπουδαγμένου στο Πολυτεχνείο της Λωζάνης ηχανικούμ της Τράπεζας Ιωάννη Μ. Ισηγόνη με στόχο να αναδείξουμε τους μηχανισμούς μεταφοράς και διάχυσης τεχνογνωσίας και την εμπλοκή τοπικών κατασκευαστών. Το φωτογραφικό αρχείο του Ισηγόνη αςμ παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τις κατασκευαστικές πρακτικές της εποχής και αναδεικνύει τη σχέση ασφάλειας και κύρους των κατασκευών της Τράπεζας. Εκτενέστερα θα αναδείξουμε το χρονικό κατασκευής του κτιρίου της Ξάνθης (μέσα από το φάκελλο του έργου, την αλληλογραφία επιβλέποντα με την Τεχνική Υπηρεσία της Τράπεζας και επιτόπια έρευνα) εστιάζοντας στο εάν και κατά πόσο η χρήση οπλισμένου σκυροδέματος επηρέασε το τελικό αποτέλεσμα.

Η παρούσα παρουσίαση αποτελεί αδημοσίευτο τμήμα μιας γενικότερης έρευνάς μου για τα κτίρια της ΕΤΕ του μεσοπολέμου. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα κτίρια αυτά είναι χαρακτηρισμένα ως διατηρητέα και με μικρές μετατροπές διατηρούν μέχρι σήμερα την αρχική τους χρήση, εκτιμώ ότι η εξέτασή τους ως πρώιμους υποδοχείς τεχνολογιών οπλισμένου σκυροδέματος και ο σχολιασμός των διαδικασιών ανέγερσής τους μέσα από αρχειακή έρευνα, θα συμβάλλει αφενός στην τεκμηρίωση της ιστορίας των κατασκευών στον ελληνικό χώρο και αφετέρου θα χρησιμεύσει ως υλικό αναφοράς στους σύγχρονους μελετητές, συντηρητές, αναστηλωτές και γενικά σε κάθε εμπλεκόμενο με τη διαχείριση και προβολή τους.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: μεσοπόλεμος, υποκαταστήματα Ε.Τ.Ε, Ιωάννης Ισηγόνης, οπλισμένο σκυροδεμα

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως αποτέλεσμα της επέκταση των συνόρων μετά τον α' παγκόσμιο πόλεμο και των ήπιων επιπτώσεων στην ελληνική οικονομία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929 παρατηρείται μια αύξηση των δραστηριοτήτων, όχι μόνο της Εθνικής Τράπεζας, αλλά και των υπολοίπων πιστωτικών ιδρυμάτων και μια έκρηξη νεόδμητων τραπεζικών καταστημάτων: πάνω από 30 κτίρια μέσα σε 10 χρόνια. Αυτά τα διάσπαρτα στην ελληνική επαρχία υποκαταστήματα που ανήγειρε η Εθνική Τράπεζα κατά το διάστημα του μεσοπολέμου (1925-1935) έχουν προσελκύσει τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον αρκετών μελετητών (Χολέβας, 1992; Βλαχόπουλος, 1995; Γεωργιλιά, 1995; Ζυνοδινός, 2003; Τσίγκου, 1997; Ζαρκάδα, 2004; Καμπούρη, 2005) μεταξύ των οποίων και του δικού μου (Θεοδωρίδου, 2006, 2010, 2014)¹.

¹ Στα σχετικά με το θέμα μας δημοσιεύματα συγκαταλέγω και τον εκτενή τόμο για τα κτίρια της Τράπεζας της Ελλάδος, που εκτελέστηκαν κατά το μεσοπόλεμο παράλληλα και σε στενή συνεργασία με το Τεχνικό Τμήμα της Ε.Τ.Ε (Καρδαμίτση, 2011).

Στο Ναύπλιο όμως ο Ζουμπουλίδης επιχειρεί να κτίξει εξ αρχής ένα μικρό «προϊστορικό» ανάκτορο.

Τα περισσότερα υποκαταστήματα (πρώτη ενότητα) έχουν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ενός «μοντέρνου κλασικισμού», χωρίς να λείπουν παραδείγματα (δεύτερη ενότητα) με στοιχεία νεοβυζαντινών (Φλώρινα, Ιωάννινα), νεομινωϊκών (Ναύπλιο)² ή και πολλαπλών επιρροών (Πρέβεζας).

Τις επιρροές στην δεύτερη ενότητα (κυρίως ως προς την χρήση κεραμικών στις όψεις των κτιρίων) ανέλυσα σε προηγούμενη μελέτη μου (2014). Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθώ με ορισμένα κτίρια της πρώτης ενότητας, εστιάζοντας στη χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος σ' αυτά μέσω της δράσης του μηχανικού της Τράπεζας Ιωάννη Ισηγόνη. Η στόχευση είναι διπλή, να προσκομισθούν νέα στοιχεία και να αρθρωθεί ένα ερμηνευτικό αφήγημα. Το κυριότερο χαρακτηριστικό των υποκαταστημάτων της πρώτης ενότητας συνοψίζεται σ' αυτό που ορισμένοι μελετητές ονόμασαν όψιμο ή εξασθενημένο ή απογυμνωμένο κλασικισμό (*stripped classicism*) ή και «αντιδραστικό μοντερνισμό» (*reactionary modernism*) (Herf, 1985), του ταυτισμένου με τα ολοκληρωτικά καθεστώτα της Ευρώπης και άλλοι «μοντέρνο κλασικισμό» (Καρδαμίτση, 2004). Ο Αντωνίου (2006) θα τον ονομάσει «αντεσταμμένο τεχνοκρατισμό» και θα ισχυριστεί ότι πηγή έμπνευσης για τους Έλληνες μηχανικούς που ακολούθησαν αυτό το ρεύμα υπήρξε το γερμανικό παράδειγμα, στα πλαίσια του οποίου οι Γερμανοί μηχανικοί αναγνώρισαν «την πρωτοκαθεδρία του πνεύματος έναντι του άψυχου τεχνικού πολιτισμού». Στην ελληνική του εκδοχή οι Έλληνες «αντικατέστησαν τα γερμανικά σπαθιά των Νιμπελούγκεν και τις Βαλκυρίες του Βάγκνερ με τα αετώματα του Παρθενώνα και την αιωνιότητα του αρχαιοελληνικού πνεύματος». Ουσιαστικά πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο κατά την οποία η αναβίωση κλασικιστικών προτύπων συνυπήρχε με χρήση νέων κατασκευαστικών τεχνικών. Γιατί έχουν ενδιαφέρον τα οικοδομικά έργα που εκτέλεσε η Τράπεζα για την Ιστορία των ελληνικών Δομικών Κατασκευών; Επηρεάστηκε η αρχιτεκτονική τους έκφραση από τη χρήση σκελετού οπλισμένου σκυροδέματος; Ποιά η επιρροή της Τεχνικής Υπηρεσίας της Τράπεζας; Ποιός ο ρόλος του μηχανικού Ισηγόνη; Στα ερωτήματα αυτά θα προσπαθήσω να απαντήσω στηριζόμενη σε δύο υποθέσεις/παραδοχές.

Η πρώτη παραδοχή αφορά τη θεώρηση της Ιστορίας των Δομικών Κατασκευών (*Construction History*) ως διακριτού και ανερχόμενου κλάδου της ιστορικής έρευνας και ειδικότερα ως ενός ενδιάμεσου χώρου ανάμεσα στην Ιστορία της Τεχνολογίας (*History of Technology*) και της Ιστορίας του Πολιτισμού (*Cultural History*)³. Με βάση αυτή την παραδοχή τα κτίρια της Ε.Τ.Ε επιδιώχθηκε να αναλυθούν ως προϊόντα ενός συγκεκριμένου τεχνικοοικονομικού περιβάλλοντος. Η δεύτερη παραδοχή έχει να κάνει με το ρόλο των προσώπων και ειδικότερα με τον ρόλο των στελεχών του Τεχνικού Τμήματος της Ε.Τ.Ε. Το τεχνοκρατικό ιδεώδες του μεσοπολέμου, η αναζήτηση της ελληνικότητας (αρχαιότητα, βυζάντιο και λαϊκός πολιτισμός), η εμπλοκή και τεχνογνωσία των συνεργαζόμενων με την Τράπεζα κατασκευαστικών εταιρειών, το τεχνικό περιβάλλον του μεσοπολέμου, όπως το ανέλυσε ο Γιάννης Αντωνίου (2006)⁴, συνιστούν το ειδικότερο ερμηνευτικό πλαίσιο.

²Τον συμπαγή όγκο του κτιρίου διασπά μια μεγάλη εσοχή (προς την πλατεία) που τονίζεται με τρεις εντυπωσιακούς πορφύρους μινωϊκούς κίονες, που επαναλαμβάνονται και στην πλευρά εισόδου του προσωπικού. Η σύζευξη στοιχείων διαφορετικής προέλευσης απομακρύνει μορφολογικά το κτίριο του Ναυπλίου από τα υπόλοιπα υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε. Ξένισε τους αρχιτέκτονες της εποχής του: τόσο εκείνους που αποδέχονταν τον ιστορισμό, όσο και εκείνους που στήριζαν το μοντέρνο κίνημα. Προσέηλκε όμως και το ενδιαφέρον νεώτερων μελετητών, που σχολίασαν την ιδιαιτερότητά του (Χολέβας, 1992). Σήμερα στέκεται στην κεντρική πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου ως μια «παραδοξότητα», ένα «παίγνιο» του αρχιτέκτονα, μια «παραποίηση» του κλασικισμού, μια νεοελληνική «προ-μεταμοντέρνα κατασκευή» (Ζάννος κ.ά, 1989:32-33).

³Picon, Ant. (2005-2006) "Construction History: Between Technological and Cultural History", *Construction History* 21: 5-19 (<http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:10977385>). Κατά τον Ant. Picon η Ιστορία των Δομικών Κατασκευών έχει μετακινηθεί από την αρχική εξέταση των κατασκευών ως αυτοτελών αντικειμένων στην εξέταση των διαδικασιών παραγωγής τους.

⁴Αντωνίου, Γ. (2006). Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και Ιδέες. 1900-1940, Διδ. Διατριβή, Ε.Μ.Π.

2. ΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΙΣΗΓΟΝΗ

Τα κατάλοιπα του μηχανικού της Τράπεζας Ιωάννη Ισηγόνη(προσωπικό αρχείο Ισηγόνη)⁵ έχουν κατατεθεί στο Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας το 1997⁶. Εκτός των γραπτών τεκμηρίων υπάρχει πλούσιο φωτογραφικό υλικό (180 ασπρόμαυρες φωτογραφίες, 5 γυάλινες πλάκες και αρνητικά) ως επί το πλείστον από τις διάφορες φάσεις ανέγερσης των υποκαταστήματων (Σερρών, Θεσσαλονίκης, Χίου, Φλώρινας, Κιάτου κ.ά). Αρχικό έναυσμα λοιπόν για την πορεία αυτής της έρευνας υπήρξε η έλξη του φωτογραφικού αρχείου. Αναρωτήθηκα εύλογα ποιός ο λόγος αυτής της εκτεταμένης in situ φωτογράφισης; Η συστηματική φωτογράφιση ενός καινοτόμου για την εποχή του κατασκευαστικού συστήματος δεν ήταν μία τυχαία πρωτοβουλία του Ισηγόνη ή της Ε.Τ.Ε. Εδράστηκε σε μια γενικότερη πολιτική, που προωθούσε το γραφείο F. Hennebique, που ενθάρρυνε τους ανά την Ευρώπη μηχανικούς και κατασκευαστές να φωτογραφίζουν τα εργοτάξια και στη συνέχεια να στέλνουν στα κεντρικά γραφεία της εταιρείας το υλικό. Φωτογραφίες και περιγραφές από αρκετά πρώιμα έργα δημοσίευε το περιοδικό της εταιρείας (το «Beton Arme»), με στόχο να μειώσει την καχυποψία των εργοδοτών για τη νέα κατασκευαστική μέθοδο και γενικότερα να διαδόσει το νέο υλικό (Simonnet, 2002). Επομένως η σχολαστική λήψη φωτογραφιών των ξυλοτύπων και της διαδικασίας σκυροδέτησης, του σιδηρού οπλισμού, των εργατών και των εργαλείων τους, των επιβλεπόντων και των στελεχών της Τράπεζας συνθέτουν ένα φωτογραφικό corpus, μοναδικό στο είδος του για τα ελληνικά δεδομένα, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς το εύρος του, που επιδέχεται αναλύσεις σε πολλαπλά επίπεδα. Μια ανάγνωση του είναι και η θεώρησή του ως τμήμα μιας ευρύτερης διαδικασίας εξοικείωσης με το νέο κατασκευαστικό σύστημα στα καθ' ημάς. Στις περισσότερες φωτογραφίες απεικονίζονται εργάτες εν κινήσει απασχολημένοι με τις εργασίες σκυροδέτησης υπό την παρουσία ή μη των μηχανικών της Τράπεζας. Ορισμένες από αυτές τις φωτογραφίες παρόλο που δεν είχαν εκ των προτέρων καλλιτεχνικούς στόχους, εντυπωσιάζουν για τη σύλληψη και επεξεργασία του θέματος και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως έργα τέχνης⁷. Μια ιδιαίτερη φωτογραφία του αρχείου Ισηγόνη (η εικόνα 1) συμπυκνώνει, κατά τη γνώμη μου, όλη τη φιλοσοφία του εγχειρήματος. Συνυπάρχουν το παλιό οικοδόμημα με το νεοαναγειρόμενο, μπροστά οι τεχνίτες, στο βάθος τα στελέχη της Τράπεζας. Στέκονται όλοι πάνω σ' έναν «σιδερωμένο» ξυλότυπο και κοιτούν σοβαροί κατάματα το φακό.

⁵Ι.Α / Ε.Τ.Ε Α3/Σ19/Υ1 (φωτογραφικό αρχείο Ιω. Ισηγόνη) και Α3/Σ1/Υ1 (φάκ. Ιω. Ισηγόνη).

⁶Παντελάκης, Ν. (1997). Το προσωπικό αρχείο του μηχανικού Ιωάννη Μ. Ισηγόνη (1899-1979). Μια νέα πρόκληση του Ιστορικού Αρχείου. Στο Εμείς και η Τράπεζα, (8) Ιανουαρίου 1997.

⁷ Simonnet, C. "Construction and Illusion: the birth of reinforced concrete", in Voyatsaki Maria (ed.) The teaching of Construction in Architectural Education. Current Pedagogy and Innovative Teaching methods, Transactions on Architectural Education, no 12, 2002, 36-43.

Εικ. 1: Υποκατάστημα Χίου (πηγή *Philotheatis.blog.spot*)

Ποιός ήταν ο Ιωάννης Ισηγόνης; Σύμφωνα με το βιογραφικό σχέδιασμα, που συντάχθηκε το 1996 από μέλη της οικογενείας του, ήταν ένας από τους τρεις γιούς του διακεκριμένου οφθαλμιάτρου της Σμύρνης Μιχαλάκη Α. Ισηγόνη. Οπατέρας Ισηγόνης είχε σπουδάσει Ιατρική στη Βασιλεία της Ελβετίας, χώρα που επέλεξε να σπουδάσει και ο γιος του Ιωάννης (πολιτικός μηχανικός Πολυτεχνείου Λωζάννης 1922). Το αμέσως επόμενο διάστημα (1922-1924) ο Ισηγόνης (γ.1899-π.1979) εργάστηκε για δύο χρόνια στην εταιρεία Kruger & Toll στο Ελσίνκι και το 1924 ξεκίνησε την καριέρα του στην Ελλάδα⁸ στην Τεχνικό Τμήμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, που εκείνη την εποχή υπό την διεύθυνση του Αριστείδη Μπαλάνου (και στη συνέχεια του Νικολάου Ζουμπουλίδη) ξεκινούσε ένα μεγάλο πρόγραμμα κατασκευής υποκαταστημάτων στην ελληνική επαρχία. Στο περιβάλλον της Ε.Τ.Ε ο Ισηγόνης είχε την ευκαιρία να συναναστραφεί με συνομήλικους του επιστήμονες που είχαν προσληφθεί την ίδια εποχή⁹, να συνεργαστεί με τους μηχανικούς μεγάλων κατασκευαστικών εταιρειών που αναλάμβαναν έργα της Τράπεζας, όπως η εταιρεία «Τέκτων» του Αλ. Ζαχαρίου, η «Εργοληπτική» του Μόσχου Διαμαντόπουλου, η «Τεχνική» του Δημητρίου Καλκάνη και γενικότερα να βρεθεί κοντά σε πρωτοπόρους μηχανικούς της εποχής του, όπως ο Περικλής Παρασκευόπουλος, καθηγητής οπλισμένου σκυροδέματος του Ε.Μ.Π.

3. ΤΑ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΕ: ΑΝΤΙΣΕΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Η ιδέα ενός ασφαλούς, άκαμπτου δομικού συστήματος, όπως ο σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα ταίριαζε ιδανικά με τις επιδιώξεις της Τράπεζας. Ένα μονολιθικό δομικό σύστημα, ταυτόχρονα καινοτόμο και ασφαλές εμπεριείχε τα στοιχεία της στιβαρότητας και της προόδου, δηλαδή την ουσία της εικόνας, που, και η ίδια η Εθνική Τράπεζα, ήθελε να εκπέμψει.

⁸Στενά συνδεδεμένος με την πατρική οικογένεια ο Ισηγόνης απέρριψε μια πρόταση το 1924 να εργαστεί στον Καναδά και επέστρεψε στην Ελλάδα. Στο απογραφικό δελτίο για την εγγραφή του στο ΤΕΕ το 1926 αυτοπροσδιορίζεται ως "πρόσφυζ από τη Σμύρνη". Κατά μια παράξενη σύμπτωση στον Καναδά σταδιοδρόμησε χρόνια μετά (ως καθηγητής γεωλογίας) ο γιος του.

⁹Ήταν οι αρχιτέκτονες Ξενοφάνης Αιγίδης, Ε.Μ.Π 1924, Ιωάννης Κρεμέζης, Ε.Μ.Π 1931, Αριστομένης Βάλβης, Ξενοφών Νικάκης και Μιχάλης Κανάκης, ο πολιτικός μηχανικός Χαράλαμπος Δημητρακόπουλος, ΕΜΠ 1922, Θεμιστοκλής Μιχαλόπουλος κ.ά

Υπήρξε με άλλα λόγια ένα θετικό πλαίσιο για την υποδοχή και μία εξαιρετική ευκαιρία για την υλοποίηση: ο προγραμματισμός ανέγερσης ενός πυκνού δικτύου ιδιόκτητων υποκαταστημάτων, κυρίως στις προσαρτημένες «Νέες Χώρες», περιοχές όπου η Ε.Τ.Ε είχε ήδη ανοίξει υποκαταστήματα (με την λήξη του α' παγκοσμίου πολέμου) σε ενοικιαζόμενα κτίρια. Ο Ισηγόνης βρέθηκε την κατάλληλη στιγμή στο κατάλληλο περιβάλλον. Προσλήφθηκε στην Τράπεζα στις 14 Ιουλίου 1924 ως «ειδικός στο μπετόν αρμέ» με σύσταση του τότε προϊσταμένου του Τεχνικού Τμήματος Αριστείδη Μπαλάνου, συγγενή εξ αγχιστείας του θείου του μηχανικού Γιάγκου Ισηγόνη¹⁰. Το πρώτο έργο που ανέλαβε ήταν το υποκατάστημα των Σερρών (1924-1927). Το υποκατάστημα Σερρών θεμελιώθηκε την άνοιξη του 1924 με την παρουσία του Μπαλάνου και το σύστημα δόμησης ήταν μικτό. Περιμετρικά λιθοδομή και στο εσωτερικό ελεύθερα υποστυλώματα και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Το οπλισμένο σκυρόδεμα χρησιμοποιείται τολμηρά, γεφυρώνοντας μεγάλα ανοίγματα στα πατώματα, αλλά και ως υλικό πλήρωσης κλασικιστικών μορφολογικών στοιχείων, όπως το αέτωμα, οι κίονες στο εσωτερικό του κτιρίου και στον όροφο και οι πεσσοί του προπύλου. Υπάρχουν 37 φωτογραφίες από το συγκεκριμένο έργο στο αρχείο Ισηγόνη. Ενώ το έργο των Σερρών βρισκόταν σε εξέλιξη ξεκίνησε η ανέγερση του υποκαταστήματος Χίου (1926) με το ίδιο μικτό κατασκευαστικό σύστημα. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα δυό αυτά κτίρια (καθώς και το λίγο προγενέστερο της Λαμίας) ως μια πρώτη περίοδο στο έργο του Τεχνικού Τμήματος, περίοδο που τελειώνει με το θάνατο του Μπαλάνου το 1927¹¹. Πού οφείλονταν η αυτοπεπεποίθηση του νεαρού Ισηγόνη; Οφείλονταν καταρχήν στις σπουδές του και στην εμπειρία του από την εργασία του στην Kreuger & Toll Constructions AB στη Φιλανδία. Επιπλέον αυτοπεποίθηση άντλησε από το περιβάλλον του Γραφείου. Το δίκτυο των Τεχνικών Εταιρειών που συνεργάζονταν σταθερά με την Ε.Τ.Ε, όπως για παράδειγμα η εταιρεία Α. Ζαχαρίου και Σια (αργότερα «Τέκτων ΑΕ») είχε σημαντική τεχνογνωσία σε κατασκευές οπλισμένου σκυροδέματος. Η «Τέκτων Α.Ε» απασχολούσε πληθώρα μηχανικών και είχε γραφεία σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Έκτισε με οπλισμένο σκυρόδεμα, μεταξύ των άλλων, την Τράπεζα Αθηνών (περίπου το 1910), την Ιονική Αθηνών (περίπου το 1914), το δικαστικό μέγαρο Σμύρνης (περίπου το 1920) και πολυάριθμα έργα στην Αθήνα.

¹⁰Βλ. Ισηγόνη Ε., Ισηγόνη Μ. (1995). Η οικογένεια Μιχαλάκη Ισηγόνη της Σμύρνης (Σμύρνη, Αθήνα, Αίγυπτος, Ινδίες), Αθήνα. Σύμφωνα με έγγραφο του Ι.Α/Ε.Τ.Ε διορίστηκε ως προσωρινός έκτακτος μηχανικός με οργανικό μισθό 625 και επίδομα 1875 (συνολικά 2500δρχ). Επιπλέον περιλαμβανόταν ¼ του ποσοστού 0.75% επί της δαπάνης "όλων εν γένει των εκτελουμένων νέων έργων, εγκαταστάσεων και γενικών επισκευών και μεταρρυθμίσεων του Κεντρικού Καταστήματος και των Υποκαταστημάτων". Τέλος προβλεπόταν οδοιπορικά έξοδα και ημερήσια αποζημίωση για εκτός Αθηνών εργασία (100 δρχ ημερησίως). Απαγορεύονταν η εκτέλεση ιδιωτικών έργων και ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται όλες τις ώρες γραφείου συν δύο ώρες επιπλέον (ΙΑ/ΕΤΕ, έγγραφο 135108/29-08-1924).

¹¹ Η επιρροή του Μπαλάνου στα πρώτα υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε πρέπει να θεωρηθεί ισχυρή. Ο Αρ. Στ. Μπαλάνος ήταν γόνος σημαντικής οικογένειας της Βορείου Ηπείρου και αδελφός του αρχαιολόγου Νικ. Μπαλάνου που ανέσκαψε την Κρήτη και τις Μυκήνες. Γνωρίζουμε ότι σχεδίασε τις όψεις της οικίας Αλ. Αφεντούλη, (αργότερα ξενοδοχείο Athenee Palace), απέναντι από το κτίριο της παλιάς Βουλής. Ήταν το πρώτο κτίριο (1911) από οπλισμένο σκυρόδεμα με το σύστημα Henebique στην Αθήνα και κατασκευάστηκε από τον πολιτικό μηχανικό Ηλία Αγγελόπουλο. Ο Αγγελόπουλος κριτικάρισε αρνητικά τις μετατροπές που επέφερε ο Μπαλάνος (στο αρχικό σχέδιο του Γάλλου αρχιτέκτονα) και κατέστησαν τον σκελετό «καθ' ολοκληρίαν αφανή». Βλ. Η. Αγγελόπουλος, "Οικία Αλέξανδρου Αφεντούλη", Αρχιμήδης, ετ. Ζ' (1906-1907) 131-137. Ο Μπαλάνος σχεδίασε επίσης στο Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία» τα περίπτερα «Κυριαζίδειο» (1905-1907), «Μελά» (1910) και «Τριανταφυλλάκι» (1911). Βλ. νεκρολογία για τον Αρ. Μπαλάνο, περ. ΕΡΓΑ, τχ. 60 (1927) 316.

Ο Α. Ζαχαρίου διέδωσε το σύστημα Hennebique, του οποίου ως γνωστό πρώτος αντιπρόσωπος στην Ελλάδα ήταν ο πολιτικός μηχανικός Ηλίας Αγγελόπουλος¹² και συμμετείχε στην ίδρυση του πρώτου ελληνικού εργοστασίου τσιμεντών (Τιτάν)¹³. Το 1924 το κατασκευαστικό σύστημα Hennebique γνώριζε ήδη μεγάλη ακμή. Το οπλισμένο σκυρόδεμα από υλικό είχε μετατραπεί σε κατασκευαστική μέθοδο¹⁴. Σ' αυτό το σημείο καμπής στην Ιστορία των Κατασκευών, τόσο σε ευρωπαϊκό, όσο και σε ελληνικό επίπεδο, η επιλογή της Τράπεζας να εκτελέσει το σύνολο των κτιριακών έργων που είχε προγραμματίσει χρησιμοποιώντας τη μέθοδο Hennebique (παρότι η γνώση των ποιοτικών προδιαγραφών του ντόπιου σκυροδέματος βρισκόταν ακόμη στα πρώτα στάδια) ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Θα μπορούσε κάποιος να αντιτάξει το επιχείρημα ότι η επιλογή ήταν μονόδρομος. Θα συμφωνήσουμε ότι ασφαλώς είχαν ωριμάσει οι προϋποθέσεις, όμως οι επιλογές της Εθνικής Τράπεζας είχαν τη δύναμη ενός μηνύματος με πολλαπλούς αποδέκτες: στήριξη της εγχώριας τσιμεντοβιομηχανίας (Τιτάν, Ηρακλής) και προσαρμογή στις ανάγκες αντισεισμικής θωράκισης της χώρας.

Συστηματική χρήση σκελετών οπλισμένου σκυροδέματος θα γίνει λίγο αργότερα (1928-1934) και στο πρόγραμμα της ανέγερσης σχολικών κτιρίων του Υπουργείου Παιδείας (πρόγραμμα Παπανδρέου), όπου προσλήφθηκαν νέοι μηχανικοί και υλοποιήθηκε ένα μεγάλο κτιριακό πρόγραμμα, αλλά και στα νέα νοσοκομεία και προνοιακά ιδρύματα του Υπουργείου Υγιεινής (πρόγραμμα Κορυζή). Όμως εκεί το μήνυμα ήταν τελείως διαφορετικό: τα χαρακτηριστικά του επελαύνοντα μοντερνισμού (πλαστικότητα, καθαρότητα όγκων) «ταίριαζαν» απόλυτα με τη χρήση του σκυροδέματος, ενώ στο εγχείρημα της Εθνικής Τράπεζας το οπλισμένο σκυρόδεμα ήταν κρυμμένο κάτω από τον κλασικιστικό μανδύα των όψεων.

¹²Η αρθρογραφία ήταν βασικό στοιχείο της τακτικής που χρησιμοποίησε ο Αγγελόπουλος για την προώθηση του οπλισμένου σκυροδέματος. Βλ. περιοδικό Αρχιμήδης 4-5/1903 28-36 «Τα πρώτα εν Ελλάδι έργα δια σκυροκονιάματος σιδηροπαγούς συστήματος Hennebique».

¹³Καλογεράς Ν., Καλαφάτη Ε. (1990). «Η ανανέωση της κατασκευής και η σχέση της με την αρχιτεκτονική μορφή στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου και στην αρχή του 20ού αι.» Αρχιτεκτονικά Θέματα (24) 66-73. Επίσης Καλαφάτη, Ε. (1995). «Αλέξανδρος Ζαχαρίου, Κατ' εξοχήν μηχανικός της ελληνικής βιομηχανίας» στο Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα. Μπελαβίλας, Νικ. (2005). «Καινοτομίες σε τεχνικές και υλικά. Σίδηρος και μπετόν αρμέ» στο Αρχαιολογία και Τέχνες (97) 31-38. Ο Ζαχαρίου ήταν στον πυρήνα του περίφημου «κύκλου της Ζυρίχης» (Αλέξανδρος Ζαχαρίου, Ανδρέας Χατζηκυριάκος, Νικόλαος Κανελλόπουλος και Λεόντιος Οικονομίδης), την παρέα των συμφοιτητών του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης που έπαιξε σημαντικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής βιομηχανίας και συνακόλουθα της οικονομίας της εποχής τους.

¹⁴ Σε σχέση με το οπλισμένο σκυρόδεμα οι όροι «κατασκευαστική μέθοδος» και «υλικό» χρησιμοποιούνται ισότιμα και εξ αδιακρίτου θεωρώντας ότι το υλικό ταυτίζεται με την κατασκευαστική μέθοδο.

Εικ. 2: Υποκατάστημα Σερρών-1925 (πηγή: Philotheatis.blog.spot)

Εικ. 3: Υποκατάστημα Σερρών-1925 (πηγή: Philotheatis.blog.spot)

Εικ. 4: Υποκατάστημα Σερρών-1925 (πηγή ΙΑ/ΕΤΕ, Α10S1Y1F22T25)

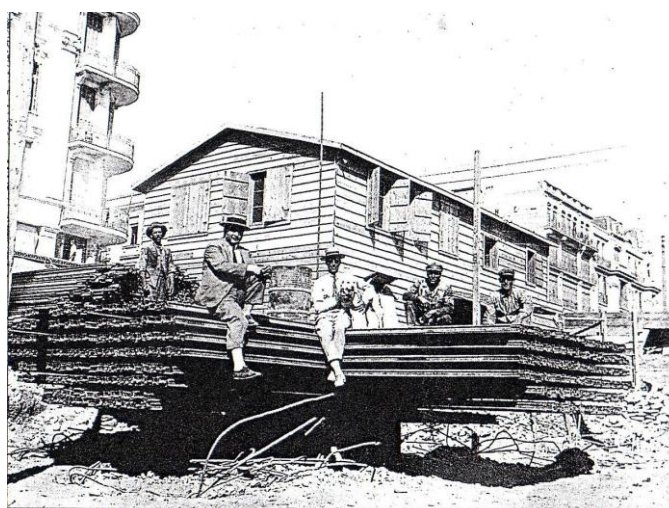
Η δεύτερη περίοδος (1928-1934) ξεκινά με το εμβληματικό έργο του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης, όταν διευθυντής του Τεχνικού Τμήματος είναι πλέον ο αρχιτέκτων Νικόλαος Ζουμπουλίδης. Το κτίριο της Θεσσαλονίκης έχει μια ιδιαιτερότητα: κατά το χρόνο ανέγερσής του ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος (1928), γεγονός που ώθησε την Ε.Τ.Ε να διχοτομήσει το αρχικό κτίριο. Τελικά κάτω από ένα ενιαίο (εξωτερικά) κέλυφος στεγάστηκαν όχι μόνο δύο διαφορετικά τραπεζικά καταστήματα, αλλά και σε εντελώς διαφορετικό (εσωτερικά) ύφος: η μεν Ε.Τ.Ε (σε κλασικιστικό ύφος), η δε Τράπεζα Ελλάδος (σε νεοβυζαντινό). Η «βυζαντινή» Θεσσαλονίκη απέκτησε έστω και μ' αυτόν τον τρόπο ένα φορτισμένο ιδεολογικά κτίριο, που «ένωνε» κλασική αρχαιότητα και βυζάντιο. Στο ιδιαίτερα απαιτητικό αυτό έργο η παρουσία και συμβολή του Ισηγόνη ήταν πολύ σημαντική. Το έργο της ανέγερσης ανέλαβε το 1928 κοινοπραξία τριών τεχνικών εταιρειών: η «Τέκτων», η «Εργοληπτική» και η «Οικοδομική Εταιρεία Νέων Χωρών» (εκσκαφή, θεμελίωση και σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα¹⁵. Στην πράξη, όπως σημειώνει και η Γεωργιλιά (1997), την κύρια ευθύνη για την ανέγερση είχε η «Τέκτων». Οι μηχανικοί της εκπροσωπούσαν την κοινοπραξία και η «Τέκτων» ανέλαβε το δύσκολο έργο της θεμελίωσης σε πασσάλους και «ανήρτησε μάλιστα στο εργοτάξιο σχετική επιγραφή» (Γεωργιλιά, 1997: 26). Όπως σημειώνει η ίδια «μέρος τουλάχιστον των στατικών υπολογισμών καθώς και σχέδια λεπτομερειών εκτελούνταν στο γραφείο του εργοταξίου», ενώ παράλληλα προχωρούσαν οι εργασίες κατασκευής. Στο εργοτάξιο απασχολούνταν «δύο σχεδιαστές και σε κάποια χρονικά διαστήματα ένας βοηθός μηχανικού». Τα πατώματα ήταν πλάκες τύπου Zollner. Εισήχθησαν 3.000 τόννοι τσιμέντου από τη Ρωσία, γεγονός που διαφημίστηκε με την ανάρτηση μιας πινακίδας στο εργοτάξιο. Φαίνεται ότι υπήρξαν διαμαρτυρίες για τη μη χρησιμοποίηση τσιμέντων της ελληνικής εταιρείας «Ηρακλής», αν και τσιμέντα υψηλής αντοχής «Ηρακλής» χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των κελυφών του θόλου στέγας.

¹⁵Οι υπόλοιπες φάσεις της κατασκευής ανατέθηκαν σε υπεργολάβους.

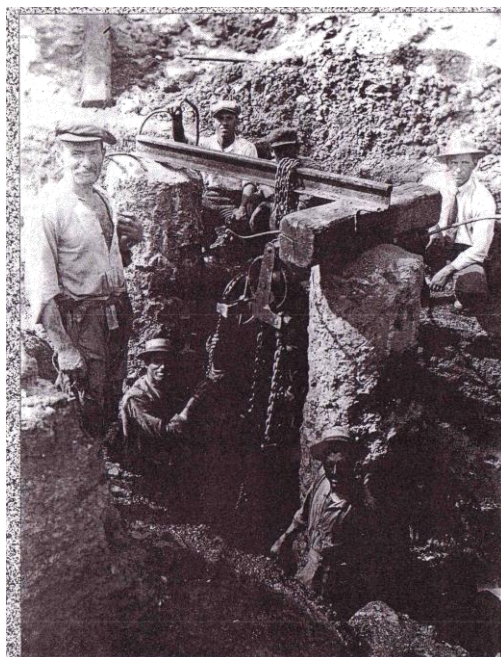
Εικ. 5: Το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης (πηγή: *Philotheatis.blog.spot*)

Το κτίριο της Τράπεζας είναι, κατά πάσα πιθανότητα, το πρώτο κτίριο της Θεσσαλονίκης στο οποίο εφαρμόστηκε η τεχνολογία της πασσαλόπηκτης θεμελίωσης. Ένα γενικό σχέδιο πασσαλόπηξης με 400 εμπηγνυόμενους πασσάλους οπλισμένου σκυροδέματος κυκλικής διατομής περίπου 65 εκατοστών (τύπου Franki) δημοσιεύτηκε από την Γεωργιλιά (1997) με τη σημείωση ότι σε δύο θέσεις πραγματοποιήθηκαν δοκιμές. Φόρτωσαν τους πασσάλους με σιδηρούς οπλισμούς (που θα χρησιμοποιούνταν στη συνέχεια στην επιφανειακή θεμελίωση) και μέτρησαν τις υποχωρήσεις του εδάφους. «Ο πάντοτε μεθοδικός Ισηγόνης φρόντισε να φωτογραφήσει αυτές τις δοκιμές και να καταγράψει πίσω από τις φωτογραφίες τα αποτελέσματά τους»¹⁶.

Εικ. 6: Το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης. Δοκιμή αντοχής πασσάλων (Γεωργιλιά, 1997)

¹⁶Κατά την Γεωργιλιά (1997) «Την εποχή της ανέγερσης ο Ισηγόνης είχε βαθμό λογιστού Β' (αποδοχές 7.200 δρχ) αλλά και τεχνικό επίδομα άλλες 7000 δρχ. πλησίαζε δηλαδή τις αποδοχές των ανωτάτων στελεχών της Τράπεζας. Για εκτός έδρας απασχόληση λάμβανε επιπρόσθετη ημερήσια αποζημίωση 220 δρχ.»

Εικ. 7: Το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης. Πασσαλόπηξη (Γεωργιλιά, 1997)

Κατά την Τσίγκου (2001) πασσαλόπηξη τύπου Franki χρησιμοποιήθηκε στην θεμελίωση του υποκαταστήματος στο Βαθύ της Σάμου (1931-1932), επίσης σε μελέτη του καθηγητή Περικλή Παρασκευόπουλου, υπό τη γενική επίβλεψη του Ισηγόνη. Και εδώ την εργασία της πασσαλόπηξης ανέλαβε η “Τέκτων ΑΕ” και έγινε δοκιμαστική τεχνητή φόρτιση ενός τυχαίου πασάλου με βάρος 75 τόννους. Κατά τον Συνοδινό (2003) το υποκατάστημα της Ζακύνθου (1931-1934) αποτελεί ένα ακόμη ορατό παράδειγμα της μέριμνας της Τράπεζας για υψηλή αντισεισμικότητα και ασφάλεια στα κτίριά της. Κτίστηκε σύμφωνα με τους αντισεισμικούς κανονισμούς της εποχής (τμηματική πλάκα θεμελίων Radier-Partiel) με εκτεταμένα πέδιλα, σκελετό από σιδηροπαγές σκυρόδεμα και εξωτερικά τοιχώματα από ελαφρύ σιδηροπαγές κισσηροκονίαμα. Η παρουσία θαλασσινού νερού στο υπέδαφος απέκλεισε τη δημιουργία υπογείων χώρων. Η αντισεισμική μελέτη του κτιρίου ανατέθηκε στον καθηγητή Περικλή Παρασκευόπουλο (έκανε και τα οχυρά Ρούπελ). Την επίβλεψη εκ μέρους της Τράπεζας είχε στη φάση των εκσκαφών και της θεμελίωσης ο Ισηγόνης και στη συνέχεια ο μηχανικός Χαράλαμπος Δημητρακόπουλος, ενώ τη γενική εποπτεία είχε ο Νικ. Ζουμπουλίδης και ο εντεταλμένος σύμβουλος της Τράπεζας στρατηγός Βίκτωρ Δούσμανης. Ήταν ένα από τα 4 κτίρια που στάθηκαν όρθια στην πόλη της Ζακύνθου στους καταστροφικούς σεισμούς που έπληξαν τα Ιόνια το 1953. Την εκτέλεση του έργου ανέλαβε μετά από μειοδοτικό διαγωνισμό η αθηναϊκή τεχνική εταιρεία ΛΑΣΚΟ. Παρά την αυξημένη προσοχή που έδιναν οι μηχανικοί της Τράπεζας σε θέματα ασφάλειας και αντισεισμικότητας, η εμπλοκή τοπικών κατασκευαστών και οι ελλειπείς ακόμη προδιαγραφές για το νέο υλικό είχαν σαν αποτέλεσμα να παρατηρηθούν ορισμένες αστοχίες. Για παράδειγμα, όταν το υποκατάστημα της Κορίνθου υπέστη ζημιές κατά το σεισμό του 1982, αυτές αποδόθηκαν στην οξείδωση του οπλισμού του, γιατί, όπως σημείωσε ο Βλαχόπουλος (1995:17), όταν κατασκευάστηκε το 1930 «ως αδρανές υλικό στη σύνθεση του οπλισμένου σκυροδέματος είχε χρησιμοποιηθεί αμμοχάλικο θαλάσσης».

4. ΤΑ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΕ: ΤΑΧΥΤΗΤΑ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Όμως η αποτίμηση της συνεισφοράς των μηχανικών της Ε.Τ.Ε στην ανέγερση των πολυαρίθμων υποκαταστημάτων της κατά το μεσοπόλεμο δεν πρέπει να περιοριστεί μόνο σε θέματα αρχιτεκτονικής έκφρασης, στατικής επάρκειας και αντισεισμικότητας.

Το εγχείρημα ήταν ταυτόχρονα μια μεγάλη οικονομική επιχείρηση, που απαιτούσε συντονισμό, διαρκή έλεγχο και ταχύτητα εκτέλεσης. Τα εργοτάξια που παρακολουθούσαν οι μηχανικοί του Τεχνικού Τμήματος απλώνονταν ταυτόχρονα σ' όλη την επικράτεια: Ξάνθη (1929-1932), Δράμα (1930-32), Σάμο (1932-1933), Ιωάννινα (1931-34), Πρέβεζα (1931-34), Φλώρινα (1930-1931), Ζάκυνθος (1931-1934), Κοζάνη (1930-32), Έδεσσα (1930-31), Θήβες (1930-32), Κόρινθος (1930-1932). Υπήρχε υποδειγματική πειθαρχία, ιεραρχία, συνεχής γραπτή επικοινωνία εργολάβων και επιβλεπόντων με το κεντρικό γραφείο και επιτόπια επιθεώρηση κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Χρησιμοποιούνταν νέες (για την εποχή τους) τεχνολογίες, όπως μηχανισμοί άντλησης υδάτων (Θεσσαλονίκη και Σάμος), υδραυλικοί ανελκυστήρες και τριφασικό ρεύμα. Η ασφάλιση των εργατών και των τεχνιτών από τον εργολάβο ήταν υποχρεωτική. Τα υλικά ασφαλιζόνταν. Δεν έλειπαν ατυχήματα και απώλειες. Στον φάκελο της Πρέβεζας εντοπίσαμε μία αναφορά για ένα φορτίο σιδηρού οπλισμού, το οποίο *“διαφυγών της αρτάνης έπεσεν εις την θάλασσαν και απωλέσθη κατά την φόρτωσιν εν τω λιμένι Πειραιώς”*.

Στο υποκατάστημα Σάμου, ο εργολάβος ζήτησε από τον Ισηγόνη έγκριση ώστε να εργάζονται οι τεχνίτες και εργάτες και κατά την Κυριακή (Τσίγκου, 2001). Για κάθε κτίριο διατηρούνταν ξεχωριστός λογαριασμός. Και όταν κάποια Υλικά περίσευαν *“πωλούνταν”* στο κοντινότερο νεοαναγειρόμενο (όπως έγινε μεταξύ Ιωαννίνων και Πρεβέζης). Προανέφερα τους φρενήρεις ρυθμούς ανοικοδόμησης. Ταχύτητα ανέγερσης, επιστημονική οργάνωση του Εργοταξίου και οικονομία δαπάνης φαίνεται ότι έκαναν τεράστια εντύπωση στις μικρές κοινωνίες της ελληνικής επαρχίας. Για παράδειγμα ο τοπικός τύπος στα Ιωάννινα υποδέχτηκε το νέο κτίριο της Εθνικής Τράπεζας με το εξής σχόλιο: *«Τί να πρωτοθαυμάσει κανείς; Το σχέδιον, την εκτέλεσιν, την ταχύτητα, την οικονομίαν; Η αρχιτεκτονική του σχεδίου είναι ένα αριστούργημα. Η εκτέλεσις αυτού εγένετο επί τη βάσει επιστημονικωτάτου συστήματος. Η ταχύτης αποτελεί φαινόμενον δια την πόλιν μας και η οικονομία δαπάνης θα μείνη παραδειγματική, δεδομένου ότι το σύνολον αυτής δεν θα υπερβή τα τέσσαρα εκατομμύρια»*¹⁷.

Σημειώτέο ότι το υποκατάστημα Ιωαννίνων κατασκεύασε η εταιρεία του Δημ. Καλκάνη, εκ των εργοληπτών που ανέλαβαν την ανοικοδόμηση της Κορίνθου μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1928, μηχανικού με μεγάλο ενδιαφέρον για την επιστημονική οργάνωση της εργασίας στις δομικές επιχειρήσεις, εκ των πρωτεργατών εφαρμογής του Taylorism σε εργοτάξια. Είχε μάλιστα για το θέμα αυτό αρθρογραφήσει και στο τεχνικό περιοδικό ΕΡΓΑ¹⁸.

¹⁷Ι.Α.Ε.Τ.Ε, φάκ. Πρέβεζης: Πειραιάς, 18 Μαρτίου 1933. Πρέβεζα 24 Σεπτεμβρίου 1933. Υπογράφει ο πράκτωρ

¹⁸Καλκάνης, (1931). Η επιστημονική οργάνωσις της Εργασίας, μια προσπάθεια εν Κορίνθω». Στο ΕΡΓΑ (144). Στο άρθρο του ο Καλκάνης εξέθεσε τις συνθήκες οργάνωσης και εφαρμογής το συστήματος στα συνεργεία του οπλισμού, κατασκευής των ξυλοτύπων και στρώσης του μπετόν. Ανέφερε ότι υπήρξε αναδιοργάνωση των συνεργείων, έγιναν χρονομετρήσεις επίσης εφαρμόστηκε και το πριμ. Το ΤΕΕ έσπευσε να χαιρετήσει την ενέργεια και να καλέσει και άλλους να μιμηθούν το παράδειγμα. Βλ. για περισσότερα στο Αντωνίου, 2006: 252-253.

Εικ. 8: Ο Ισηγόνης κατά το διάστημα της ανέγερσης των υποκαταστημάτων
(πηγή: *Philotheatis.blog.spot*)

Εκτεταμένη χρήση σκυροδέματος έγινε και στην κατασκευή των ισχυρών θησαυροφυλακείων της Ε.Τ.Ε στα υπόγεια των νέων κτιρίων. Τα, από οπλισμένο σκυρόδεμα, υπόγεια της Τράπεζας εντάχθηκαν στο δίκτυο αντιαεροπορικών καταφυγίων σε Αθήνα και επαρχία. Είναι γνωστό ότι σε αναμονή της εμπλοκής της χώρας μας στον β' παγκόσμιο πόλεμο, η κυβέρνηση Μεταξά υποχρέωσε με νόμο να κατασκευαστούν καταφύγια στα υπόγεια σπιτιών, πολυκατοικιών, δημόσιων κτιρίων και στο εσωτερικό των λόφων περιμετρικά της Αθήνας. Η Τράπεζα δέχτηκε εντολή από την Αντιαεροπορική Άμυνα να ετοιμάσει στα υπόγεια των κτιρίων της αντιαεροπορικά καταφύγια. Ενδεχομένως σ' ένα από αυτά να φυλάχθηκε το 1941 (και τελικά να διασώθηκε) το απόθεμα χρυσού της Τράπεζας, το οποίο, σύμφωνα με την περιγραφή της οικογένειας, συνόδευσε ο ίδιος ο Ισηγόνης (σε Τρίπολη ή Σπάρτη). Βέβαια η καταφυγή στις συμβολικές αξίες ενός «μοντέρνου» κλασικισμού σε απόλυτη σύμπνοια με τις νέες τεχνολογίες, όπως αυτή του οπλισμένου σκυροδέματος, η εμμονή στις κολώνες και τα αετώματα, η αντίθεση μεταξύ κατασκευαστικής δομής και μορφής δέχτηκε και έντονη κριτική¹⁹. Το παρακάτω σχόλιο, αν και αφορούσε το κτίριο της Τράπεζας της Ελλάδος και του υποκαταστήματος της Εθνικής στον Πειραιά θα μπορούσε να γενικευτεί: «Μα το να θέλουμε να σουλουπώσουμε όπως όπως την από σίδερο και τσιμέντο μοντέρνα οικοδομή στους παλιούς τύπους [...] είτε προσθέτοντας αρχαϊκές κολώνες είτε βάζοντας υποστηρίγματα στα μπαλκόνια, είτε δημιουργώντας πολλαπλά στενά παράθυρα, είτε οργώνοντας τη συνεχή επιφάνεια του τσιμέντου με απομιμήσεις αγκωναριών [...] δε θα μας δώσει

¹⁹Ηλιού, Ηλ. (1937). «Κουτιών εγκώμιο», Νεοελληνικά Γράμματα, 33 -37, αναδημοσίευση στο Ηλίας Φ. Ηλιού (2005). Κριτικά κείμενα για την Τέχνη 1925-1937, Αθήνα, 83-126. Αναφορά στο συγκεκριμένο απόσπασμα έκανε ο Β. Κολώνας. Βλ. Β. Σ. Κολώνας, «Αρχιτεκτονική» στο συλλογικό τόμο Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι. Οι Απαρχές 1900-1922, Χ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.) Α', Αθήνα 1999, 503.

ποτέ, με κανένα τρόπο έργα τέχνης αρχιτεκτονικά. Κοιτάχτε το καινούριο κτίριο της Τραπέζης της Ελλάδος. Όλη η νέα τεχνική χρησιμοποιήθηκε. Εκατομμύρια οκάδες σίδερο, εκατομμύρια οκάδες τσιμέντο. Κι ύστερα η προσπάθεια να στριμωχθούν όλα σ' ένα κτίριο μορφής δήθεν κλασικής, ή δήθεν νεοκλασικής»ⁱⁱ.

5. ΤΟ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΞΑΝΘΗΣ

Τα υποκαταστήματα Σερρών, Δράμας και Ξάνθης αποτελούν γεωγραφικά και στυλιστικά μια ευδιάκριτη ενότητα. Με τα δύο πρώτα έχω ήδη ασχοληθεί (Θεοδωρίδου, 2006). Στην παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρήσω να αναδείξω το υποκατάστημα της Ξάνθης. Έχει ανάλογη διάταξη με τα δύο πρώτα: στο ισόγειο διατάσσεται ο χώρος εργασίας και στον όροφο με ξεχωριστή είσοδο η κατοικία του διευθυντή. Οι τέσσερις πεσσοί του προπύλου είναι γιγάντιοι. Η διαδικασία ανέγερσης ξεκινά με την έκθεση που υποβάλλει ο Ζουμπουλίδης μετά από περιοδεία στη βόρειο Ελλάδα και επιτόπια επίσκεψη στην Ξάνθη (έγγραφο με ημερομηνία 08-03-1928 Ι.Α/Ε.Τ.Ε) στην οποία αναφέρει ότι τα παλιά κτίσματα στο οικόπεδο της Τράπεζας έχουν ήδη κατεδαφιστεί και ότι η ανοικοδόμηση μπορεί να ξεκινήσει. Για καλύτερη όμως τοποθέτηση του κτιρίου στον άξονα της καθέτου οδού προτείνει, είτε να αγοραστούν 150 τμ από διπλανή τουρκική ιδιοκτησία (αν και κρίνει υπερβολικό το τίμημα των 300 χιλιάδων δραχ. που ζητά ο ιδιοκτήτης του), είτε να ζητηθεί τροποποίηση του σχεδίου με διαπλάτυνση της οδού ώστε να κεντραριστεί η πρόσοψη της Τράπεζας. Απ' όσο παρατηρούμε τίποτε απο τα δύο δεν έγινε και το κτίριο ανεγέρθηκε σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο του Ζουμπουλίδη, ο οποίος στην ίδια έκθεση σημείωνε ότι «επί τόπου έχω μελετήσει σχέδιο προσαρμοζόμενο με την κατάστασιν του οικοπέδου άνευ της αγοράς του γειτονικού» ώστε να μπορέσει να γίνει άμεσα η έναρξη κατασκευής γιατί «με την άρσι του ενοικιοστασίου» ο ιδιοκτήτης του υπάρχοντος καταστήματος προτίθεται να ζητήσει την έξωση της Τράπεζας από αυτό.

Πάντως η πρόταση να ζητηθεί τροποποίηση του υπό εκπόνηση σχεδίου της Ξάνθης, αναδεικνύει το ζήτημα των παρεμβάσεων της Τράπεζας στον επανασχεδιασμό των επαρχιακών πόλεων. Σημειωτέο ότι η ανέγερση των υποκαταστημάτων συμπίπτει χρονικά με το μεσοπολεμικό επανασχεδιασμό των αστικών κέντρων, μέσω ενός εκτεταμένου προγράμματος πολεοδομικών μελετών, που αναθέτουν σε ιδιωτικά τεχνικά γραφεία, μετά από δημόσια πρόσκληση, οι αντίστοιχοι Δήμοι. Στο πλαίσιο αυτό η Τράπεζα, ως προνομιακός συνομιλητής του Κράτους, διαμόρφωσε για τον εαυτό της μικρά ανεξάρτητα οικοδομικά πολύγωνα, της τάξεως των 1000τ.μ. στα κεντρικότερα σημεία των αντίστοιχων πόλεων (Σέρρες, Δράμα, Ξάνθη), όπου στέγασε τα υποκαταστήματά της. Παρενέβαινε δηλαδή στις τοπικές αρχές ζητώντας σε πολλές περιπτώσεις, τροποποιήσεις των εκπονούμενων σχεδίων, ώστε τα υπό ανέγερση υποκαταστήματα της να εντάσσονται σε αυτοτελή (για λόγους ασφαλείας) οικοδομικά πολύγωνα. Σε μία άλλη περίπτωση, αυτή της Σάμου, η Τράπεζα κατόρθωσε να εγκριθεί το 1931 από το Υπουργείο Συγκοινωνίας η κατάργηση ενός δρομίσκου που διαχωρίζε το οικόπεδό της από ένα παράπλευρο και έτσι αφού το αγόρασε, δημιούργησε με συνένωση ένα ενιαίο μεγάλο οικόπεδο, στο οποίο ευθύς αμέσως άρχισε να ανοικοδομεί το νέο της υποκατάστημα (Τσίγκου, 2001).

Εικ. 9: Υποκατάστημα Ξάνθης σήμερα (λήψη συγγραφέως)

Εικ. 10: Υποκατάστημα Δράμας σήμερα (λήψη συγγραφέως)

6. ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΤΕΧΝΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ

Είναι εντυπωσιακό ότι το Τεχνικό Τμήμα της Τράπεζας, παράλληλα σχεδόν με την εγχείρημα την ανέγερσης υποκαταστημάτων, ανέλαβε ένα άλλο μεγάλο έργο: το σχεδιασμό και την ανοικοδόμηση της Φιλοθέης. Της ανοικοδόμησης προηγήθηκε η σύνταξη ενός τυπολογίου κατοικιών, με σχέδια διαφόρων αρχιτεκτόνων της εποχής. Μεταξύ αυτών και ο νεαρός τότε αρχιτέκτων Ιωάννης Κρεμέζης. Υπέβαλε ένα σχέδιο για το τυπολόγιο, που αποτέλεσε την αφορμή για να προσληφθεί στο Τεχνικό Τμήμα. Το 1933, όταν άρχισε η ανοικοδόμηση της Φιλοθέης, ο Ισηγόνης ανέλαβε τη μελέτη και επίβλεψη των έργων οδοποιίας, ύδρευσης και αποχέτευσης και μαζί με τον Κρεμέζη την επίβλεψη των κατασκευών (100 σπίτια του κάτω τομέα)²⁰. Σημειωτέο ότι η ανοικοδόμηση της Φιλοθέης μαζί μ' αυτήν της Κορίνθου ήταν οι μόνες οργανωμένες οικιστικές παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

²⁰Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (2011). Η κηπούπολη της Φιλοθέης και ο αρχιτέκτων Ιωάννης Κρεμέζης. Στο Μουσείο Μπενάκη (9) 71-86.

Εικ. 11: Το προσωπικό του τεχνικού Τμήματος (Γεωργιλιά, 1997)

Το Τεχνικό Τμήμα της Τράπεζας υπήρξε για τους εργαζόμενους σ' αυτό και ένας χώρος συναναστροφών και κοινωνικών σχέσεων. Οι συναναστροφές του Ισηγόνη με ομότεχνους συναδέλφους του καταγράφηκαν σε πολλά φωτογραφικά τεκμήρια του αρχείου του, που τον απεικονίζουν σε κυνήγι, ταξίδια, συνεστιάσεις κ.λπ. Ένας ευχάριστος νέος άνθρωπος, με σπουδές και προσωπικότητα, πλήρως ενταγμένος στο ελιτίστικο γραφείο ενός ισχυρού Ιδρύματος. Για παράδειγμα η στενή συνεργασία του Ισηγόνη με τον Κρεμέζη φαίνεται και από το ότι, κατά πληροφορίες της οικογένειάς του, ο δεύτερος σχεδίασε το σπίτι του πρώτου σε προνομιακό γωνιαίο οικόπεδο στην οδό Παύλου Καλλιγά 61 στην Φιλοθέη (διατηρείται). Ένα κτίριο με επιρροές από την αρχιτεκτονική του Αιγαίου, που υπήρξε για τη γενιά των Κρεμέζη-Ισηγόνη ένας συμβολικός τόπος, ωραίος, νεανικός, ονειρικός. Ένας τόπος “μοντέρνος” και συνάμα “παραδοσιακός”.

Εικ.12: Ισηγόνης και Ζουμπουλίδης σε κυνήγι (πηγή: Παντελάκης, 1997 και ΙΑ/ΕΤΕ)

Το Τεχνικό Τμήμα της Ε.Τ.Ε, θα μπορούσε να παραλληλιστεί με άλλα δημόσια μεσοπολεμικά Τεχνικά Γραφεία, όπως το Τεχνικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας (Καραντινός, Μητσάκης κ.ά) και το Τεχνικό Γραφείο του Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Αντίληψης (Κων. Μπίρης, Θ. Βαλεντής κ.ά), αλλά και μεταπολεμικά γραφεία όπως του ΟΕΚ (Σφαέλλος) και του ΕΟΤ (Άρης Κωνσταντινίδης κ.ά.). Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι ότι οργανώθηκε και έδρασε πρώτο (και πριν) απ' όλα τα υπόλοιπα. Μ' αυτήν την έννοια, τόσο το ίδιο, όσο και η χρήση οπλισμένο σκυρόδεμα στις κατασκευές του έχει ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική Ιστορία των Δομικών Κατασκευών.

Με την έκρηξη του β' παγκοσμίου πολέμου οι εργασίες του Τεχνικού Τμήματος υποτονούν. Όταν μετά την απελευθέρωση οι συνθήκες βελτιώνονται και αρχίζει δειλά-δειλά η οικοδομική δραστηριότητα, ο ρόλος του δεν είναι πια ο ίδιος. Η συγχώνευση της Τράπεζας Αθηνών (Ηλιάσκος) με την Ε.Τ.Ε υπό την διοίκηση του Ηλιάσκου κατήργησε το τεχνικά επιδόματα και τη δύναμη επιρροής του. Τώρα πλέον οι μελέτες δίνονταν σε ιδιώτες μηχανικούς και το Τεχνικό Τμήμα της Ε.Τ.Ε διατήρησε μόνο τον επιτελικό του ρόλο.

Αν και η κυρίως καριέρα του Ισηγόνη εκτυλίχθηκε γύρω από τα υποκαταστήματα της Τράπεζας (1924-1934), το προάστιο Φιλοθέης (1930-1940) και (μεταπολεμικά) τον Εξοχικό οικισμό των υπαλλήλων της Τράπεζας στη Σαρωνίδα (1960-69)²¹, ενδιαφέρον θα είχε να μελετηθεί και η «παράλληλη» ενασχόλησή του με επιχειρηματικές πρωτοβουλίες στις οποίες ενεπλάκη η Ε.Τ.Ε. Για παράδειγμα το 1937 με εντολή της εταιρείας «Ενίσχυση Υδάτων Λίμνης Μαραθώνα ΑΕ», εταιρεία που ίδρυσε η ίδια η Τράπεζα, ο Ισηγόνης εκπόνησε μελέτη για τη συλλογή βρόχινου νερού σε κανάλια βόρεια και νότια της Πάρνηθας (αξιοποιώντας μια λεκάνη απορροής 330 τετρ.χιλ.) και την κατέθεσε στο αρμόδιο Υπουργείο Συγκοινωνίας. Η μελέτη εγκρίθηκε από το Υπουργείο²² και τμήμα της (από τη λίμνη Μαραθώνα μέχρι τον πρώτο χείμαρρο στην περιοχή Μαλακάσας) χαράχθηκε στο έδαφος (ο άξονας του καναλιού), αλλά οι εκσκαφές για τα κανάλια δεν έγιναν ποτέ εξαιτίας του γεγονότος ότι οι χείμαρροι Μαλακάσας και Κακοσάλεσι δεν παραχωρήθηκαν στην εταιρεία. Εκ του γεγονότος αυτού η εταιρεία οδηγήθηκε σε διάλυση το 1938²³.

²¹ Ασχολήθηκε με το δίκτυο ύδρευσης, μελέτες οδοποιίας κ.λπ. στον οικισμό "Η Σαρωνίς" στη θέση "Πεύκα Γιουρντά Αναβύσσου". Βλ. ΙΑ/ΕΤΕ Α3Σ11Υ1Φ1-14, Α3Σ15Υ1Φ18-10, Α3Σ18Υ1Φ1-12

²² Αρ.αποφ. 9759 /23-3-1938 και 26678/19-6-1938)

²³ Ο Ισηγόνης αρθρογράφησε για το θέμα αυτό στα περιοδικά: Τεχνική (τχ. 15, 25-5-1944 και τχ 25, 10-3-1945) και Τεχνικά Χρονικά (1947).

Επισημαίνω εδώ επιγραμματικά (αν και η ανάλυση αυτών των έργων ξεφεύγει από τα όρια αυτής της παρουσίασης) ότι οι μεγάλοι ταμειευτήρες νερού, τεχνικά έργα που εκτελέστηκαν με τη χρήση σκυροδέματος, υπήρξαν κατά το μεσοπόλεμο σύμβολα εκμοντερνισμού, που διέγειραν την φαντασία και το ενδιαφέρον των πολιτών. Για παράδειγμα το φράγμα του Μαραθώνα και η σήραγγα Μπογιατίου θεωρήθηκαν όχι απλά τεχνικά έργα, αλλά έργα εθνικής περηφάνιας. Όχι τυχαία, στο πλαίσιο της σύνδεσης με το παρελθόν, το φράγμα ντύθηκε με πεντελικό μάρμαρο και στη βάση του ανεγέρθηκε μινιατούρα ναού²⁴ δωρικού εληνικού. Και εδώ ο Ισηγόνης παρασύρεται από ένα τεχνοκρατικό όραμα εκμοντερνισμού, με υπόβαθρο μια εθνική στόχευση. Το 1943 ο Ισηγόνης επανυποβάλλει επικαιροποιημένη τη μελέτη του για τα κανάλια στην Πάρνηθα, η οποία απορρίπτεται χωρίς σοβαρή αιτιολογία²⁵. Ασχολείται με μελέτες «καναλιών» και «αποστραγγιστικών έργων» για τη λίμνη του Μαραθώνα και αλλού και κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες του '50 και '60, αν και οι περισσότερες έμειναν στα χαρτιά. Περιληπτικά σχόλια για αυτές τις μελέτες του δημοσίευσε ο ίδιος κατά καιρούς, κυρίως στα Τεχνικά Χρονικά και τον ημερήσιο τύπο της εποχής²⁶. Ως απόρροια ενδεχομένως των μεταπολεμικών περικοπών στο καθεστώς των μηχανικών του Τεχνικού Τμήματος, ο αυστηρός όρος της μη άσκησης ιδιωτικού έργου που περιέχονταν στην αρχική σύμβαση της Τράπεζας με την Ισηγόνη (του 1924), φαίνεται ότι υποχώρησε. Ασχολήθηκε με αρκετά ιδιωτικά έργα και διετέλεσε Τεχνικός Σύμβουλος της Ελβετικής Εταιρείας *Companie d' Etudes des Travaux Publiques* (CETP) για υδραυλικά και υδροηλεκτρικά έργα στην Ελλάδα. Μελέτησε επίσης τον φέροντα σκελετό του γηπέδου του Παναθηναϊκού στη λεωφόρο Αλεξάνδρας κατά την δεκαετία 1950-1960. Γκρέμισε το προϋπάρχον μισό πέταλο και έκτισε καινούριο με την ανάλογη αμοιβή. Με τα δικά του σχέδια κτίστηκε και το υπόλοιπο χωρίς ποτέ να αποπληρωθεί²⁷. Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι ο Ισηγόνης ήταν απόλυτα ενταγμένος στο τεchnικοοικονομικό κλίμα της εποχής του, μια εποχής μεγάλων έργων, που σφράγισαν το πέρασμα στη νεωτερικότητα και τον εκσυγχρονισμό των υποδομών και κατασκευών στην Ελλάδα. Εξέφραζε την εποχή του και σε εκφάνσεις της προσωπικής του ζωής. Ήταν φυσιολάτρης, περιηγητής και ερασιτέχνης φωτογράφος, όπως και ο προϊστάμενός του Ν. Ζουμπουλίδης, ο διοικητής του Ι. Δροσόπουλος και άλλοι αστοί της εποχής του. Ήδη από τον μεσοπόλεμο ήταν ιδρυτικό μέλος του Ορειβατικού Συνδέσμου Αθηνών (έτος ίδρυσης 1928) και του Αθλητικού Ομίλου Φιλοθέης (ΑΟΦ) και μέλος της Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης, της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, του Ελληνικού Συλλόγου Αποφοίτων Πολυτεχνείου Λωζάννης (Minerva).

7. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Τα μεγαλόπρεπα κτίρια που έκτισε η ΕΤΕ λειτούργησαν σε συμβολικό επίπεδο μεαπόλυτη επιτυχία: διαμόρφωσαν την «εικόνα» που η Εθνική ήθελε να προβάλλει: της «παραδοσιακής» μεγάλης Τράπεζας, που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής και χρησιμοποιεί την καλύτερη τεχνολογία και υλικά. Παραμένουν μέχρι και σήμερα ως αξιόλογα μεμονωμένα παραδείγματα, που σηματοδοτούν, την αισθητική του τεχνικού επιτελείου που τα υλοποίησε και τις τεχνικές δυνατότητες της εποχής τους. Η συμβολή των μηχανικών της Τράπεζας ήταν αποφασιστικής σημασίας. Κινούμενοι μεταξύ ακαδημαϊσμού και ελληνικότητας, σε μια εποχή αναβίωσης του εθνικισμού οι μηχανικοί της Ε.Τ.Ε συνέθεσαν και εκτέλεσαν έργα, χωρίς προκατάληψη ανάμεσα στο οπλισμένο σκυρόδεμα και τις δωρικές κολώνες. Ανάμεσα στη συμμετρία και την ασυμμετρία, τις στιβαρές και άκαμπτες μορφές και τις κεραμικές λεπτομέρειες.

²⁴Kaika, M. (2006). Dams as Symbols of Modernization: the urbanization of nature between geographical imagination and materiality. In *Annals of the Association of American geographers*, volume 96, issue 2, 276-301.

²⁵Ο Ισηγόνης αρθρογράφησε για το θέμα αυτό στην εφημ. Εστία φ. 23-3-1945 και 2-4-1945.

²⁶Ειδικό Τεύχος Τεχνικά Χρονικά τχ. 159-160 (1958) 67-71) και σε εφημερίδες (Καθημερινή, Εστία, Εθνος, Ξεκίνημα 1-9-1966 και 1-11-1966).

²⁷ Η πληροφορία αντλήθηκε από το βιογραφικό του (που συνέταξε η σύζυγός του). Ισηγόνης παντρεύτηκε το 1944 την οδοντίατρο Αναστασία Αλτίνογλου, κόρη του Σμυρνιού εκπαιδευτικού Ηλία Αλτίνογλου και απέκτησε δύο κόρες και ένα γιο.

Ίσως γι' αυτό τα συγκεκριμένα έργα, αν και έχουν πολλά από τα χαρακτηριστικά του επονομαζόμενου συντηρητικού ή εξασθενημένου κλασικισμού, του ταυτισμένου με τα ολοκληρωτικά καθεστώτα της Ευρώπης, επιβάλλονται αλλά δεν απωθούν, εντυπωσιάζουν αλλά δεν καταπιέζουν. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα κτίρια αυτά είναι χαρακτηρισμένα ως διατηρητέα και με ορισμένες μετατροπές διατηρούν μέχρι σήμερα την αρχική τους χρήση, εκτιμώ ότι η εξέτασή τους ως πρώιμους υποδοχείς τεχνολογιών οπλισμένου σκυροδέματος και ο σχολιασμός των διαδικασιών ανέγερσής τους μέσα από αρχαική έρευνα συμβάλλει αφενός στην τεκμηρίωση της Ιστορίας των Δομικών Κατασκευών στον ελληνικό χώρο και αφετέρου χρησιμεύει ως υλικό αναφοράς στους σύγχρονους μελετητές, συντηρητές, αναστηλωτές και γενικά σε κάθε εμπλεκόμενο με τη διαχείριση και προβολή τους.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου και του εικονογραφικού υλικού βασίζεται στο υλικό του Ι.Α./Ε.Τ.Ε. Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω το προσωπικό του Αρχείου, αλλά και την οικογένεια Ιω.Ισηγόνη για τη βοήθεια.

ΑΡΧΕΙΑ

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας (ΙΑ/ΕΤΕ) φάκ. Ιωάννη Ισηγόνη Α1Σ37Υ21, φάκ. 1-6.
Αρχείο Μητρώου Μελών ΤΕΕ,

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βλαχόπουλος Α. Διον. (1995). *Η αρχιτεκτονική των κτιρίων της Εθνικής Τράπεζας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*. Στο Το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης. Το χρονικό της ανέγερσης (1928-1933) και η ιστορία του χώρου (κατάλογος έκθεσης Ε.Τ.Ε-Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος), Θεσσαλονίκη.
- Γεωργιλιά, Ε. (1995). *Το κτίριο της Ε.Τ.Ε στην πλατεία Ελευθερίας Θεσσαλονίκης*. Οι εκπλήξεις της θεμελίωσης και το χρονικό της ανέγερσης 1928-1933. Στο συλλογικό τόμο Το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης. Το χρονικό της ανέγερσης (1928-1933) και η ιστορία του χώρου (κατάλογος έκθεσης Ε.Τ.Ε-Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος), Θεσσαλονίκη.
- Ζαρκάδα - Πιστιόλη, Χρ. (2004). *Το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στη Φλώρινα και η παρουσία του αρχιτέκτονα Αριστομένη Βάλβη στην πόλη*. Στο Μνημείο και Περιβάλλον, (8) 79 - 96.
- Θεοδωρίδου Λ. (2006). *Το χρονικό του κτιρίου της Εθνικής Τράπεζας Σερρών*. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με τίτλο: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, 6- 9 Απριλίου 2006, 811-835, Σέρρες.
- Θεοδωρίδου Λ. (2006). Το χρονικό ανέγερσης της Εθνικής Τράπεζας Δράμας. Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης με θέμα: *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός* (18-21/5/2006), 1395-1414, Δράμα.
- Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λ. (2014). *Εγχώρια αρχιτεκτονική κεραμική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Θεματολογία και Εφαρμογές*. Στο Αραπάκη, Ξ. (επιμ.) Διδακτική της Κεραμικής Τέχνης. Αθήνα: εκδόσεις ΙΩΝ, 11-31.
- Ισηγόνη, Ε., Ισηγόνη, Μ. (1995). *Η οικογένεια Μιχαλάκη Ισηγόνη της Σμύρνης (Σμύρνη, Αθήνα, Αίγυπτος, Ινδίες)*. Αθήνα: εκδ. Τροχαλία
- Kaika, Μ. (2006). Dams as Symbols of Modernization: the urbanization of nature Between geographical imagination and materiality. In Annals of the Association of American Geographers, 96 (2), 276-301.
- ελληνικής Καλαφάτη, Ε. (1995) Αλέξανδρος. Ζαχαρίου, *Κατ' εξοχήν μηχανικός της βιομηχανίας*. Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα: εκδόσεις ΕΜΠ.
- Μιχελής, Π. Α. (1954, 1η έκδοση, Π. & 1990 Ε. 5η έκδοση). Η αισθητική της Μιχελή.μ αρχιτεκτονικής του πετόνιμ, Αθήνα: Ιδρυμα Καμπούρη-Βαμβούκου, Μ04). (20Η Εθνική Τράπεζα Φλώρινας, δείγμα νεοβυζαντινού στυλ στην κοσμική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου. Πρακτικά Συνεδρίου Φλώρινα 1912-2003. Ιστορία και Πολιτισμός, Φλώρινα: ΑΠΘ & Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 739-771.
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2011). Η κηπούπολη της Φιλοθέης και ο αρχιτέκτων Ιωάννης Κρεμέζης. Μουσείο Μπενάκη (9), 1 -867.
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2011). Τράπεζα της Ελλάδος. Τα Κτίρια, Αθήνα: εκδόσεις Ευροσύστημα-Τράπεζα Ελλάδος.
- Χολέβας, Ν. (1992). Ο αρχιτέκτων Ν. Ζουμπουλίδης και το κτίριο της Ε.Τ.Ε. στο Ναύπλιο, Απόπειρα Λόγου και Τέχνης, (3), Ναύπλιο.

Ζάννος, Αλ., Λάββα, Ρ. (1989). *Προ-μοντέρνο*. Στα Αρχιτεκτονικά Θέματα , (23) 32-33.

Μπελαβίλας, Νικ. (2005). Καινοτομίες σε τεχνικές και υλικά. Σίδηρος και μπετόν αρμέ. Στο Αρχαιολογία και Τέχνες (97) 31-38.

Μπενέκη Ελ., Αγγελοπούλου Αρ. (2002). Φιλοθέη Αττικής. *Άρωμα πικροδάφνης* . Αθήνα: Δήμος Φιλοθέης και ΕΛΙΑ.

Παντελάκης, Ν. (1997). Το προσωπικό αρχείο του μηχανικού Ιωάννη Μ. Ισηγόνη (1899-1979). Μια νέα πρόκληση του Ιστορικού Αρχείου. Στο Εμείς και η Τράπεζα , τχ. 8 Ιανουαρίου 1997.

Picon Ant. (2005-2006). Construction History: Between Technological and Cultural History. In Construction History (21) 5-19 (<http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:10977385>).

Simonnet, C. (2002). Construction and Illusion: the birth of reinforced concrete. In Voyatsaki Maria (ed.) The teaching of Construction in Architectural Education. Current Pedagogy And Innovative Teaching methods, in Transactions on Architectural Education(12),36-43 (retrieved from nomad-rnd.web.auth.gr/wp-content/uploads/CN2002.pdf)

Συνοδινός, Ζ. (2003). Το κτίριο του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Ζάκυνθο και οι σεισμοί του 1953. Στο Εμείς και η Τράπεζα (22), 28-31.

Τσίγκου, Αγγ. (2000). *Η ιστορία του κτιρίου της Εθνικής Τραπέζης στο Βαθύ Σάμου*. Στα πρακτικά του συνεδρίου: *Η Σάμος τον 20ό αιώνα*, 10 -12 Νοεμβρίου 2000.

Τσίγκου, Αγγ. (2001). *Η μαγική φρεσκάδα του παρελθόντος*. Στο *Εμείς και η Τράπεζα* (17), 7 -11.

Φιλιππίδης, Δημ. (1992) *Το σκυρόδεμα στην ελληνική αρχιτεκτονική του 20ού αιώνα* ,

Forty, A. (2012). *Concrete and Culture: A Material History*.

Herf, Jeffrey (1985, μτφ. στα ελληνικά 996)1. London: Reaktion Books.

Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ Ράιχ, μτφ. Π. Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Philotheatis.blog.spot

The International Journal for the History of Engineering Technology

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

mtheodteiser@hotmail.com

Η **Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου** είναι αρχιτέκτονας ΑΠΘ με μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (M.Sc) στην Bartlett School of Architecture and Planning/U.C.L. και διδάκτωρ του Ε.Μ.Π. Είναι καθηγήτρια στο τμήμα Πολιτικών Μηχανικών ΤΕ και Μηχανικών Τοπογραφίας και Γεωπληροφορικής του Τ.Ε.Ι. Κεντρικής Μακεδονίας. Έχει πολυετή διδασκαλία και συμβολή στη διαμόρφωση της ύλης των μαθημάτων αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Ασχολείται με τη σχεδιαστική και ιστορική τεκμηρίωση κτιρίων και συνόλων κυρίως του βορειοελλαδικού χώρου και το μετασχηματισμό του αστικού ιστού σε σχέση με την αρχιτεκτονική δημιουργία. Δημοσίευσε πάνω από 40 άρθρα και 3 βιβλία για την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία.